

Virumaa kohajutud¹

Mare Kalda

Teesid: Virumaa kui regiooni mitmekesiseid loodusolusid ning inimtegevuse sfääre peegeldab ja kajastab sama mitmekesine rahvapärinus. Traditsioonilised kohajutud moodustavad sellest sisuka ja märkimisväärse osa. Igas paigas on tekkinud ja jutustatud lugusid seoses kohalike veekogude, küngaste, ehitiste, teede, kivide, metsade ja soodega, kuid ka kohapealsete suhete, jõujoonte ja mõjualadega. Isegi kui muistendid vahendavad sama sisu, on kohtade ja inimeste konkreetsus selleks asjaoluks, mis tekitab paiga eriomasuse, juttude ja tegelikkuse unikaalse kompleksi, mis omakorda loob ning mõjutab kohalikku identiteeti. Artikkel Virumaa kohajuttudest annab Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduvate palade toel ülevaate kohapärimusega ehitud paikadest ja nende lugudest: Kalevipoja hauast Kivinõmmel, Kunda linnamäest, Ebavere mäest, Vaivara mägedest, Lüganuse Alulinnast, Vasavere külakalmistust ja Jõuga nõmmest, Kuremäest, Rakvere Sarapuu mäest, Tarumaa rauasulatuskohast, Viru-Nigula Maarja kabelist ning Jõhvi, Haljala, Simuna jt kirikutest, aga ka Luussaare rabast, Äntu ja Kurtna järvedest, Uljaste ja Tudu järvest, Tammiku Rahaaugumäest ning Purtse kindlusest.

Märksõnad: kohapärimus, kohakogemus, Virumaa

Nagu piirkondlikule muistenditraditsioonile iseloomulik, kajastuvad Virumaa kohajuttudes kohalikud loodusolud ning inimeste elutegevus selles ümbruses, samuti suhestumisviisid keskkonnaga. Tegu on kohapärimuse kui kultuurilise väljendusvormi või žanriga. Kohapärimuse mõiste koondab vormiliselt mitmekesiseid, nii suulisi kui kirjasõnas jäädvustatud jutustusi ja kirjeldusi, mis kõik on seotud kindla paigaga, näivad mentaalselt kuuluvat selle paiga olemusse, annavad sellele värvi ja jumet ning avaldavad tagasimõju inimeste kohakogemustele ja -tundele. Kohapärimuse sisu on vormunud pikema aja jooksul. Selles on otsekui kristalliseerunud kollektiivses mälus töödeldud individuaalsed kohakogemused ja -mälestused, ka emotsioonid ümbruse suhtes. Kohapärimus pole lõpetatud andmehulk, pigem on tegu kestmise, unustamise, taastamise ja uue ainese tekkimise protsessiga.

Rahvaluule uurimises on traditsiooniks kirjeldada pärimusilmingute levikut lähtudes vanadest haldusüksustest – kihelkondadest. Klassikalise rahvaluule osas on see kindlasti põhjendatud, seetõttu on allpool kohtadele ja nende lugudele viidates nimetatud sageli kihelkonda. Mall Hiemäe toob esile Virumaa juturepertuaari üldised jooned ja kultuuriseosed, näidates kihelkondlikke sarnasusi: “Neli Virumaa läänepoolset kihelkonda, Haljala, Kadrina, Rakvere, Väike-Maarja, on juttude poolest ühetaolised kogu Põhja-Eestiga, ent Vaivara, Jõhvi, Lüganuse ning Iisaku rahvajutuaines kannab endas jooni idapoolse vadja algupäraga rahvastiku ning venelaste rahvakultuurist. Tingliku vaheala moodustavad Viru-Nigula, Viru-Jaagupi ning Simuna kihelkond. Suhted Soomega ning mereelu kajastamine on põhjaranniku omapära, eriti Kadrina, Haljala ning Viru-Nigula rannakülades” (Hiemäe 1996: 428).

Virumaa kohalood aitavad saada ettekujutust, kuidas siinsed inimesed on oma valdusi, oma eluümbrust kirjeldanud ja seletanud. Sellega ei ole mõeldud faktitruud kroonikat, vaid jutustusi vanadest asualadest ja pelgupaikadest, möödaniku sõdadest ja väejuhtidest, veekogudest ja põlispuudest, kividest ja kõrgendikest, kirikutest ja mõisatest, kummitavatest ja eksimist põhjustavatest paikadest, maast ja merest ning maastikupunktide omavahelistest seostest. Kõigile neile on jutustades omistatud pärimuslikke tõlgendusi. Kohalugudes põimuvad fantaasia ja tegelikkus, uskumusolendid ja ajaloolised isikud, vägila- sed ja tavainimesed, võimatu ja võimalik, rahvusvaheline aines ning kohalikud detailid.

Muistised kui kohapärimuse tõmbekeskused

Üheks kohapärimuse valdkonnaks on tähelepanekud siin varem elanud inimes- test jäänud jälgedest ehk muististest, mida Virumaal on teadupärast väga palju. Sealjuures ei ole piirdutud pelga pärimusteatega, milles üksnes nenditakse esiasukate matusepaiga või linnuse olemasolu. Tihti on niisuguste kohtadega liitunud sisukas muistendite ja elamusjuttude kogum. Kunda Lammasmägi, kus *olid elanud esimesed inimesed*, on andnud jutuainet kui kummituskoht sealt kostvate hääliksustega (Viru-Nigula, 1939²). Keegi naisterahvas oli sealt möödudes näinud mäeveerul rahasid sillerdamas. Kui ta tagasi tuli, olid kõik kadunud, ainult need, mida ta oli katsunud, lebasid endise koha peal (Viru- Nigula, 1939³). Teised jutud kirjeldasid rahaaugutuld puude vahel põlemas, kaks riidlevat kukke juures (Kunda, 1930⁴).

Lüganuse Alulinn – muinaslinnus ja pelgupaik – on ajendanud mitmeke- sist, isegi vastuolulist pärimust. Paemüüri jäänused soisel maastikul toeta- sid kujutelma poolelijäänud linnaehitusest, olgu siis rajajaks Kalevipoeg või

Foto 1. Kunda Lammasmägi. Andres Kuperjanovi foto 2002.

poolmüütilised vendadest kirikuehitajad, kes püstitasid Jõhvi kirikut ja Edise kindlust. Alulinna juttude põhjal on näha, kuidas kohapärimus oli võrreldes 20. sajandi alguse seisuga juba 1930. aastateks täienenenud: nimelt said kohaliku ajaloolise traditsiooni osaks nii põnev muistsete relvade leid Alulinna läheduses 1869. aastal kui ka arheoloogilised uurimistööd soolinnusel 1895. aastal (Tõnisson 2008: 233–235), mille toimumisest jutustati hilisemates palades. Kui Lammasmäe aardejutud piirdusid osutusega, et Lammasmäel peaks peituma varandus, siis Alulinna puhul jutustati väidetavalt reaalsest otsimisest: seonduva pärimuse kohaselt käisid siin rootslased, kelle tegevusest jäi maha väljavõetud kasti ase (Lüganuse, 1939⁶).

Samamoodi on kohajutud olnud alid seostuma teadaolevate kalmekohtadega – paik tõepoolest eristub ümbrusest ka visuaalselt, kerkides esile muidu tasasel maal, või köidab tähelepanu kui korduvate maastikumärkide rühm (näiteks kääpad). Niisuguste pärimuspalade sisuks on oletused kalmesse või kääbastesse matmise aja ning maetute kuuluvuse kohta, mis lähevad harva kokku arheoloogiateaduse seisukohtadega. Küll aga kuulub kohalikkude pärimusse, mida ja mis asjaoludel vanast matusekohast on välja tulnud – tegu on omamoodi rahvaarheoloogiaga, mis pakub leitud luude ja esemete kirjeldusi, samuti seda, mis kokkupuuteid või aistinguid keegi matusekohal on kogenud. Nii pidas Iisaku rahvas Jõuga nõmme kas rootslaste-venelaste sõjas langenute kalmuks või lihtsalt vanade eestlaste omaks (tegelikult siinsete vadjalaste kääbaskalmistu 12.–15. sajandist, vt Lõugas & Selirand 1989: 240–241). Jutustatud on muistendeid viirastustest ning varandusest. Sõrmuse ning väide-

Foto 2. Jõuga nõmm. Andres Kuperjanovi foto 2002.

tavalt kullast mõõgakatke leidja aga ei saanud enne rahu, kui esemed tagasi viis, sest *asjad olid sõnadega pandud, nagu vanarahvas ütles* (Iisaku, 1939⁶). Sarnased lood nägemustega seostusid Kalmetepealsega Rõmeda külas Kadrina vallas ning Kuremäega, kus korduvalt nähtud vaimud kehastusid koerteks ja ratsameesteks (jutt seostus paigaga, mis jäi kloostri alla). Jõuga loos ei saanud mõõga kojutooja öösiti magada, kuni leiu tagasi viis. Rakvere lähedal Sarapuu mäel, teadaolevalt kivikalmel, on juttude väitel korduvalt vaime nähtud. Näiteks olevat tahtnud keegi mees teelolijale rekke hüpata, ent pärast mõnesaja meetri pikkust jälitamist kadunud siiski sama järsku, kui tulnudki (Haljala, 1939⁷). Illuka Vasaveres ajas valges särgis ja pükstes olend kalmele magama jäänud mehe minema, öeldes: *Mine siit ära, see on minu paik!* (Jõhvi, 1939⁸) Niisugused jutud näitavad, et kunagistel matusepaikadel ei tohtinud teatud juhtudel lihtsalt niisama olla ega sinna tukkuma jääda, eksimuse korral järgnes märguanne teispoolsusest. Samalaadsed muistendid on teada ka seoses Pada linnamäe ning Purtse Hiemäega, seega ei eelda jutt tingimata kalmekohta.

Kuremäe lähistel Kivinõmmel *Kalevipoja mäega* liitunud juttude tsükkel elab oma elu, kui nii võib öelda.⁹ Atraktiivne tegelane (vägilane Kalevipoeg) ning erutav sisu (tema kulduur ja üks või mitu tündrit kulda) on osutunud nii köitvateks, et kuigi seal leiduv kääbas on muidugi arheoloogiline objekt, jääb paigaga seonduvas pärimuses esivanemate matusekoht tahaplaanile. Primaarseks saab vägilase haud Kivinõmme metsas koos oletusega, et hauda on pandud

kaasa väärtuslikke esemeid. Isegi juhuleiud – tõendid esiasukate eluolust, mis muidu pärimusse liidetakse, seonduvad siin hoopis maetud vägilasega. Kui aar-delugudes moodustab iga varanduseotsimine tavaliselt iseseisva episoodi, siis Kivinõmme muistendi järgi *künnakene on igalt poolt läbi kaevatud kullaotsijate poolt* (Iisaku, 1936¹⁰) – kommentaar seob otsimislood üheks kestvaks vooks.

Muistne rauasulatus on jäädvustatud Lügenuse valla Tarumaa küla pärimusse. Tootmisjäädgid olid moodustanud *õige musta mulla, millist terves ümbruskonnas polnud* (Lügenuse, 1931¹¹). Suuremaid tükke tarvitatud teesillutamise materjalina. Tarumaa pärimuslikku minevikku esindab ka kohalik genealoogia suulise ajaloo valdkonnast. Sellised põlvnemisjutustused ei ole Eesti traditsioonis erandlikud, ent iga suguvõsalugu aktualiseerub unikaalselt just konkreetsetes seostes. Lügenuse kihelkonna Tarumite sugu sai traditsioonilise genealoogia järgi alguse ainsana Põhjasõjas ellu jäänud Hermannist, õigemini tema poegadeast. Teise jutuliini järgi aga oli esiisa nimeks hoopis Tenno. Tiiu Jaago (2001) on võrrelnud Tarumaa küla alusepanijate lugu muude päritolujutustustega ja tema hinnangul ilmneb siingi suulistele genealoogiatele omane aegade kokkujooks, faktide ja pärimuse kokkusobimatus.

Kirjalike allikate nappus kammitseb Eesti rahvakommete ajaloo selgitamise püüdeid. Selle poolest moodustavad erandi Viru-Nigula Maarja kabeli varemetes sooritatud viljakuse tagamise ning tervekestegemise rituaalid, mida on kirjeldanud Adam Olearius (1603–1671), 17. sajandi diplomaat ja saatuse tahtel reisikirjanik (vt ka Olearius 1996 [1647] või Laugaste 1963: 44–59, 298–299; ka Heero & Saagpakk 2013). Tema kirjeldusest selgub muuhulgas, et “mitte kaugel koguduse kirikust seisab vana lagunenenud kabel, mille juurde ümberringi elavad mittesakslased igal aastal heinamaarjapäeval tihti palverännakuile läksid, mõned kabelis lebava suure kivi ümber põlvili ja paljalt ringi roomanud ja oma söögiohvid toonud, et neil ja nende kariloomadel aasta läbi hästi läheks, või kui nad haiged, jälle terveks saaksid”. Jaan Jungi raamatu “Muinasajateadus eestlaste maalt” (1910: 121–123) kaudu jõudis tekst laiema lugejaskonnani. Kabel kuulub Viru-Nigula ajalukku, kuid rahvapärinus on orienteeritud pigem teistele süzeedele, näiteks ehitise püstitamise teemadele, mitte enam rituaalile. Kabel ehitati, et jäädvustada sõjas saavutatud edu – väidetavalt *alutagus-te* üle, ja just sellest tuleb Sõja-Maarja kabeli nimetus (Viru-Nigula, 1937¹²). Hoonet peeti kunagiseks päriskirikuks, seostati traditsioonilise sisseüüritud nimepühaku jutuga. Heinamaarjapäev (2. juuli), mil möödanius oli Maarja kabeli juures taigu läbi viidud, oli Virumaal tähenduslik aeg muudeski seostes. Aserist kagus Kestla-Oidu külas tabas heinamaarjapäevase töökeelu rikkujaid karistus: kokkupandud hein moondus kiviks, nagu selgub sealsest Kuhikivi muistendist (Lügenuse, 1961/2¹³).

Foto 3. Sõja-Maarja kabel. Tõnno Jonuksi foto 2003.

Alutaguse suured sood ja rabad pakkusid kaitset vaenuvägede rünnakute korral. Pelgupaigad ja juurdepääsuteed soosaartele on olnud üheks ajaloolise pärimuse alateemaks. Salajasi teid oskasid kasutada üksnes vähesed kohalikud inimesed – nii rõhutatakse ka hilisemates mälestustes. Pelgupaikade folkloori sisuks on põhiliselt arutlus, mis seisus on lähenemisteed jutustamise kaasajal ning millega kõnealune koht veel kedagi paeluda võib, näiteks Peeter Suure ja rootslaste sõjale viitav lugu Iisaku kihelkonnast:

*Kui Pieter Suur sõdis ruotslastega, siis inimesed läksid Konso taha varju-
le. Siis ei öld veel kraavi ja vesi oli kõrgel. Nemad läksid sinne saelaudade
pääl ja siis võttasid lauad ära. Vainusaare kahe künka pääl nad ölid,
praiga on sääl veel tulease ja kivid. Mõjal sääl kivi ei ole. Sinne kahe
künka vahele nemad mattasid oma varanduse. Üks saarlane öli leidand
kraavikaivamise ajal varanduse ja kõhe ülgand tüö. Salaja ikke oli viend
ära (ERA II 125, 88 (44) < Iisaku khk, Illuka v, Puhatu k – Mart Tarum
< Mihkel Kalkmann, s 1861 (1936)).*

Sõjapaos oldi Mustaladva soos (Iisaku khk) ja Peetla rabas (Simuna khk) jm. Tudu asula metsade keskel olevat tekkinudki kui sõja eest pakku tulnud inimeste küla (Viru-Jaagupi, 1985¹⁴). Tõsiasi, et varju minnes võeti kaasa kariloomad ja vara, on muistendites vormunud keerukateks, hirmutavate varandusevahtidega aardejuttudeks (nt seoses jõesaartega Permisküla ja Kuningaküla vahel, samuti Avinurme Kukelinna juttudes).

Kui muistendeid jutustatakse sageli nii, nagu oleks sarnane sündmus juhtunud erinevais paigus, siis Simuna kihelkonda kuulunud Luussaare muistend on Eesti oludes üsna unikaalne. Tegu on samuti pelgupaiga pärimusega. Hästintuntud jutt (rahvaluulearhiivis leidub vähemalt 40 varianti) käsitleb soos varju otsinud seitsme kihelkonna rahva hukkasaamist. Üks tüdruk (mõne variandi kohaselt hoopis vana naine) ei läinud koos külarahvaga sõjapakku, vaid jäi kodukülla. Tulid sõjaröövlid, otsisid inimesi, ent kedagi leidmata lausused omakeskis: "Netu, netu." Kuna tüdruku (naise) nimi oli Needu, arvas ta, et teda kutsuti, sattus vaenlaste kätte ja oli sunnitud reetma tee soosaarele. Kõik lõppes rüüstamise ja hävinguga (Simuna, 1929, 1978¹⁵). Muistendit on kogutud Simuna, Viru-Jaagupi ja Rakvere kihelkondadest ning avaldatud koduloolistes trükistes.

Kirikud Virumaa kohamuistendites

Kihelkonnakirikute saamislugude keskmes on kas hoone kohalik või otseselt ehitustöö. Sel moel on tahetud rõhutada alusepaneku momenti ja püstitamise protsessi. Aeg, mil kirikut veel ei olnud, muutub jutu abil hoomatavaks. Virumaal on erinevate kirikutega kohandatud kolme põhilist sisuliini: veoloomadel lastakse valida pühakoja asupaik; päeval püstitatud müürid lõhutakse öösel; kaks venda ehitavad võidu. Haljalas lasti koht valida mustal või hallil härjal (Haljala, 1931¹⁶). Simuna kiriku ehitamise kohta jutustati:

Salla kabelimäele tahetud kirikut ehitada, aga päeval tehtud, öösel lõhutud. Ehitajameister pannud paekivi reele, härja ette. Härg hakkanud minema, Simuna kohal ammunud: "Simoon, Simoon!" Sinna ehitatud kirik. Ehitajameistri nimi olnud ka Simon. (ERA II 266, 137/8 (304) < Simuna khk, Salla v, Tammiku k – Veera Fuchs < Juhan Steinberg, s 1859 (1939).)

Seinad jäid püsima, kui leiti kiriku võtmekandja. Sissemüürimisjutud kinnistasid kiriku nimipühaku: Viru-Jaagupis Jakob, Väike-Maarjas Maria, Kadri-nas Kadri, Viru-Nigulas Nigul(as). Kahe venna ehitustööga valmis muistendi järgi Jõhvi kirik. Õigemini, vendadest meistrid konkureerisid omavahel, üks hakkas *Jõvi keriku, teine Ädise linna tegema* (Jõhvi, 1937¹⁷). Edisel ei saanud-

ki töö valmis. Mõnedes jutuversioonides viis vendade tüli koguni vennatapu veresüüni. Lüganuse muistendis rakendati sama süžeed, kusjuures üks vend ehitas Lüganusel, teine Jõhvis.

Meeleolukat sõnamängulist lisa pakuvad kirikujuttudele kellahäälte jäljendused, millega tekib sõnadest omapärane kõlaefekt. Näiteks Kuremäe kloostriist kuuldus nii:

Kõige heledamad kellad teevad: "Salavjovi Marfa, Salavjovi Marfa!" Vähe madalama häälega: "Stenka-Fedka! Stenka-Fedka!" ja kõige jämedama häälega: "Balai! Balai!" – kõik Kuremäel elanud inimeste nimed. (ERA II 125, 445 (10) < Iisaku khk, Illuka v, Edivere k < Jõhvi khk – Mart Tarum, 24 a (1936).)

Mõnevõrra ootamatu lugu on seostunud Simuna kirikuga: köster oli märganud kirikus ebaharilikul ajal valgust ning kutsus õpetaja appi vaatama. Aga seal mängisid ammusurnud parunid neljakesi kaarte. Kirikuõpetaja nägi ränka vaeva, et kaardimängijaid kirikust välja saada ning tagada, et nad enam kunagi tagasi ei pöörduks, vaid jääksid sinna, kus nende õige koht oli (Väike-Maarja, 1978¹⁸). Huvitaval kombel on juttu räägitud kui tegelikult aset leidnud juhtumit, millel oli pealtnägijaid või lausa neid, kes sündmuste keskmesse sattusid. Tegu on nähtavasti kesköise tontliku missa muistendi kohapealse sobitumise näitega (ATU 779F*). Leidub üksikuid märke sama jutu kandumisest Väike-Maarjasse, nagu toimunuks kummalised sündmused sealses kirikus või surnuaial. Jutt puudutas kunagisi ümbruskonna mõisnikke, kirikuõpetajat ja köstrit.

Salakäigud ja keldrid

Pole kuigi tavaline, et kirikumuistendid seostuvad maa-aluste käikudega. Jõhvi kiriku kohta on seda jutustatud: maa-alune tee olevat viinud kiriku kohtalt Edise mõisasse. Lisaks paralleelse ehitamise muistendile (st kaks venda ehitasid korraga, üks kirikut Jõhvi, teine kindlust Edisele) rõhutati kahe paiga vahelist ühendust ka sel kombel. Traditsioon töötleb ajaloolist seika: Jõhvi kirik toimus kindluskirikuna (Rosenberg 1924: 96; Kadakas 2010). 1920.–1930. aastatest pärineb jutustusi käikudesse tungimise katsetest. Huvitavat täiendust küsimuse tegelikkust austale töid 1980. aastate lõpus ehitustööd Kukruse mõisas, vaid paar kilomeetrit Ediselt: avastati paekivist laotud võlv ja tunnel (Reinsalu 2000).

Maa-aluseid käike, isegi varandusehoidlaid arvati olevat linnades, need jutud levisid nii Narva kui ka Rakverega seoses. Jutu järgi viis salatee Narva kindlusest jõe alt Ivangorodi (Jaanelinna) välja, kuid juba Teise maailmasõja alguseks ei olnud see tee leitav isegi mitte jututõe seisukohalt. Rakvere

Foto 4. Tunnel Narva all. Postkaart B. Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolise Arhiivi fotokogu.

muistendites jutustati turvalistest läbipäasudest Vallimäelt Pahnimäele (ehk Kloodi linnamäele Rakverest loodes, vt Tõnisson 2008: 214–215) ja Toolsesse (Haljala, 1937; Rakvere, 1968¹⁹). Ka Vaivara mägede alused kaevandid olid rahvatraditsiooni järgi varjanud salakäike, samuti Purtse kindlus, kust pääses mere äärde seasel Hiimäel – röövlite kokkurii-
 sutud kraami varjupaika (Lüganuse, 1966²⁰). Vao torn oli rahvajutu järgi ühendatud Kiltsi ja Porkuni lossiga (Väike-Maarja, 1978²¹) ning maa-alune tee viis Vasta mõisast Kalvi lossi (Viru-Nigula, 1985²²).

Foto 5. Purtse kindlus. Tõnno Jonuksi foto 2003.

Käigud ja keldrid kui muistendite tegevuskohad seostusid kergesti peidetud varanduste teemaga. Teise maailmasõja eelsest ajast on teada hulgaliselt sisukaid aardejutte ja pärimuslikke teateid, mis kuulusid siinsesse linnafolkloori. Narvas ja Rakveres²³ jutustati mitte üksnes varandustest, linnapärimusele töid täiendust kuuldused varanduseotsijate tegevusest ja lood korduvatest otsimiskatsetest. Tegutsesid lausa otsinguid harrastanud salaorganisatsioonid, nagu selgub 1930. aastate ajakirjanduse põhjal (Kalda 2003: 105–108). Rahvajutud linnamägedest on samuti pühendatud salakohtadele mäe sees. Muistendeid künka sisemuses peituvatest keldritest on jutustatud näiteks seoses Pada linnamäega (Viru-Nigula, 1939²⁴), Edivere linnamäega – siin takistab otsimist kummituslik kindralimundris aardevaht (Iisaku, 1936²⁵), ja isegi Alulinnaga. Lokkavat aardepärimust on tasakaalustanud uskumused, mis sundisid üleloomuliku karistuse hirmus ettevõtmisest loobuma. Terve hoiatusmuistendite kiht keskendus õnnetustele, mis lubamatule aardeotsimisele järgneda võisid. Juttudest selgub, et huvitaval kombel ei vaadanud mõisnikud asjade kaevamisele hea pilguga (näiteks Rakvere Pahnimäel ja Pada linnamäel), kuigi teatud juhtudel viitavad lood just mõisniku initsiatiivil algatatud otsimiskatsetele (nagu Tammiku Rahaaugumäel või Neeruti järvel).

Tammiku Rahaaugumägi, tõenäoliselt linnus (Tõnisson 2008: 221–222), kannab varandustele viitavat kohanime. Kõige ilmekamalt on siin esindatud järgmine rändmuistend: mõisnik organiseerib kaevamised, rahapada tulebki töö tulemusel nähtavale. Juba lubatakse head noosi, millest jagub kõigile: *Siit saavad sundid ja sandid*. Kuid mõisnik (mõnes versioonis mõisaproua) lausub pahameeles: *Hea, kui kõik töötegijad ja vaevanägijadki saavad, mis üle jääb mulle!* Seepeale kaob pada endisse sügavusse tagasi (Simuna, 1929²⁶).

Foto 6. Tammiku Rahaaugumägi. Mare Kalda foto 2003.

Paralleelselt on levinud kogemusjutud rahatulede ja vaimude nägemisest Rahaaugumäel. Kuigi motiivid ja kohad segunevad peaaegu probleemitult, on Tammiku, Rakke ja Väike-Maarja ümbruse küngastega seotud pärimuses näha mõningast spetsialiseerumist: ühed peidavad rahapadasid, teistes aga on pood mäe sees, mis avaneb vaid kindlatel aegadel (jaaniöö). Viimane süžee on sagedasem teise Tammiku tipu – Ilvese mäe puhul ja seostub eriti tugevalt Ebavere mäega, kuid ka Kellavere mäega (Simuna kihelkonnas). Inimtegelane satub seniolematusse poodi juhuslikult. Raha puudumise üle muretsema ei pea, vajalik tööriist, saapad või kindad antakse niisama kaasa. Poeskäik tundub unenäoline. Ometi on saadud esemed pärastpoole kodus alles ja teenivad pererahvast hästi (Väike-Maarja, 1939, 1961, 1979²⁷ jt).

Vaivara Sinimäed esindavad rahvajuttudes kahte pärimuskihti: üks neist kuulub ilmselt kaugema mineviku traditsiooni, teine, uuem, kujutab endast Teise maailmasõja lahingute peegeldust rahva ajaloomälus. Vanemad muistendid jutustasid Peeter I vaatetornist, mis andis nime Tornimäele, ja põhjatust allikast, kus jaaniöö suplesid kuradid, aga ka Põrguauugust Põrguhauamäel, kus elutsesid teeröövlid ning mis varjas peidetud varandust kahe raudukse taga (Vaivara, 1893²⁸). Teise maailmasõja lahingute jäljed – mürsulehtrid, kaevikud, kaitseliinid – on veel aastakümneid hiljem maastikul märgatavad. See, mis siin toimus, elustub mälestusjuttudes, kui mitte enam vahetult osavõtnute suu läbi, siis edasiantuna uutele põlvetele kogu oma karmi sisuga.

Kas sünnivad ka kohajutud, mis seonduvad kolmekümne kolme Ida-Virumaa “tuhamäega”, pole veel selge. Ligipäasetavad ja ülesronimiseks väljakutsed pakkuvad mäed on turismiobjektid (Masing 2005: 28–29, 46; vt ka Pae & Luud & Sepp 2005).

Järved ja mäed ning müütilised vee- ja mäeolendid

On tavapärane ja seda ka kõnealuse piirkonna folklooris, et veekogusid ja ümbritsevast veidigi kõrgemaid künkaid ehivad sümboolselt rahvajutud. Üks huvitav joon Virumaa vanemas muistenditraditsioonis on mägedest, veekogudest ja kalmekohtadest kostev artikuleeritud kõne, mis sunnib jutu inimtegelast teatud viisil käituma. Ütleja identiteet – kas ta on vaim või keegi muu – jääb sageli ebaselgeks. Mõnes jutustuses peetakse teda haldjaks. Tudu järve vaim (teises variandis haldjas) tuli Roelast, valjul häälel kaeveldes: *Uu-uu, pean minema Tudu umbjärve elama!* (Viru-Jaagupi, 1939²⁹). Tudu hiis raiuti maha, tal tuli kohta vahetada. Ühe Kadrina kihelkonnast 1898 kirja pandud muistendi järgi vajas Jäneda järve *noorhärja* Viitna järve *neitsitega* suhtlemiseks inimese abi – muistendis palus ta möödakäijal Viitna järve ääres hõigata: *Jäneda järve*

noored härrad saadavad Viitna järve neitsitele palju tervikseid! Sõnumiviijale visati pärast Viitna järvest suur havikala vaevapalgaks (Kadrina, 1898³⁰). Mõnes Virumaa paigas, nagu muistenditest selgub, tohib kasutada vee- või mäerahva pakutud hüvesid. Eriti selgelt on õllepakkumise muistend seondunud Ebavere mäega. Kes kuuleb jaaniööl Ebaveres hüüet: *Kai, too kapaga õlut!* ja vastab: *Too meile ka!* saab mäe sisse vajunud linna jaaniöisest õllejoomast osa, ilma et sellest midagi halba sünniks, ja õlugi on õige maitsega (Kadrina, 1898³¹). Seevastu vales kohas magajale annab hääl märku, et ära mindaks. Näiteks Kilti *kõvera mõisa* trepil magajale ütelnud öösel hääl: “Mine ära siit!” Kuna mees midagi ette ei võtnud, tuldud kolmandal ööl talle kallale, ja trepil magamine lõppes raske haigusega (Väike-Maarja, 1939³²). Lähedased jutud on seotud ka Vasavere Kalmumäega, teatud kohaga Vaindloo saarel, Vilgu ristmikuga Rakveres, ühe Aasukalda küla kalmega Viru-Nigula vallas ning Purtse Hiiemäega.

Rahvajutuloomet on inspireerinud siinsed järved. Konsu järv ning Kurtna järved jäävad Kalevipoja-muistendite mõjualasse. Levisid ka järvejutud, millega Kalevipojal tegemist ei ole, Kurtnas esindavad selliseid Rääkjärve näkk ja Kuradijärve kaldal nähtud must mees. Neeruti Kahejärve jutud on valdavalt keskendatud peidetud varandusele (võrdluseks olgu öeldud, et Neeruti mägedesse lokaliseeritud muistendid vahendavad pigem Kalevipoja tegusid).

Foto 7. Konsu järv. Tõnno Jonuksi foto 2005.

Nii nagu Simuna kihelkonna Tammiku mõisahärra oli saanud muistenditegelaseks, jutustati ka Neeruti krahvi korraldatud aardeotsimisest, mis luhtus samal põhjusel nagu Rahaaugumäel. Krahv oleks pidanud tuntava osa varast vallarahvale jaotama (Kadrina, 1939³³). Ka Väike-Maarja Äntu järvi peetakse muistendites rahakasti asukohtadeks. Rikkuste valvajaks oli siin inimese suhtes vaenulikult meelestatud haldjas, kes ilmus kuke kujul (Väike-Maarja, 1889³⁴). Äntu Umbjärves (aga võib-olla Kaanjärves?) peituvat Rootsi kuninga tõld (Väike-Maarja, 1979³⁵).

Virumaal leidub järvi, mis on tillukesed ja raskesti ligipääsetavad, ometi on neist jutustatud sisukaid lugusid. Üheks selliseks on Viitna järvede hulgas mainitav Nabudi järv. Järvega on seotud sügavuse mõõtmiskatse (tulemuseks verine oinapea mõõduköie otsas), sinna oli vajunud tõld ja seal elas suur samaldunud seljaga kala (Haljala, 1939; Kadrina, 1898³⁶).

Mustjärv ehk Pühajärv Rägavere vallas (Viru-Jaagupi khk) esindab Virumaa muistendite rändavaid järvi nagu ka Uljaste järv ja Tudu järv. Rabastunud, viie meetri paksuse mudakihiga Mustjärv oli rahvajutu järgi Kantküla metsa tulnud Kehalast, kolm musta härga ees. Rahvaluulearhiivis leidub kümme muistendivarianti, kuidas endine selgeveeline järv ei talunud enam reostust, mida tekitas lapsenartsude pesemine (Viru-Jaagupi, 1877, 1933, 1984³⁷). Kaugemas minevikus on nähtud Mustjärve *algjaid*, kord lehma lüpsmas, kord juukseid kammimas.

Üks mees saanud Mustjärvest suure kala kätte. Haldjas hoiatanud: "Kes meie tõlpsaba orika ära varastas, see peab seitse aastat vatsavaevas olema!" Mees pole sellest välja teinud, toonud kala kodu ja sünninud ära. Varsi pärast seda hakkanud mees põdema, seitse aastat põdenud. (H II 71, 571/2 (7) < Viru-Jaagupi khk – Jaan Viikmann (1903).)

Allikatega seotud rahvajutud jäädvustavad ühtaegu veesilmade asukohti ning nende tähenduslikkust, ent paljudel juhtudel kajastuvad allikapärimuses muutused – veekogud kaovad maastikupildilt, kuid moodustub ka uusi. Vete seisukorda on mõjutanud kaevandamine (eelkõige Ida-Virus), maaparandus ja muu inimtegevus. Lugusid allikatest mäletatakse neilgi juhtudel, kui läte on kuivanud. Näiteks Jõhvi kihelkonna Ohakvere Kuldallika muistendi jutustaja tõdes, et allikakohta enam pole, ent pajatas ikkagi loo kullaotsijatest:

Kuldallikas asus Ohakveres, metsas põhja pool maanteed, suur veerohke allikas. Umbes 1930. aastatel tulid mehed, kes olevat leidnud mingisugusest arhiivist dokumente ja kaarte, et Kuldallikasse olevat Rootsi ajal peidetud kulda. Nad palkasid ümbruskonna talupoegi appi, maksnud head päevapalka. Kaevatud ja möllatud mitu nädalat, aga vesi olevat nii

kõvasti peale surunud, et aaret välja ei andnud. Kõik tühi töö! Nüüd on allikas kaevanduste tõttu ammu ära kuivanud ja seal pole enam tilkagi vett. (RKM II 380, 62/3 (21) < Jõhvi khk, Illuka v, Ohakvere k – Elga Valter, s 1925 < Paul Teessar, s 1910 (1984).)

Tänapäeval tekib uusi allikaid, isegi väikejärvi seal, kus suletud kaevandustesse lastud vesi pressib puuraukude kaudu välja. Juba kohtab ajalehtedes ja matkapäevikutes jutustusi niisuguste allikate juures saadud elamustest (nt Põhjarannik 2016).

Küllaltki elujõuline on tervistava veega allikatel käimise komme, mis otsekui kinnitatakse juttudes üle. Nii on silmaallikana tuntud Viru-Nigula khk Koila Linnamäe allikas, mis *voolab hommiku poole*, st itta. Siit võeti vett koju kaasa, allikale jäeti ande. Sissevõtmiseks sobivaim kogus oli iga päev kolm klaasitäit (Viru-Nigula, 1939, 1994³⁸). Samasugune, *vastupäeva* vooluga, on Purtse Silmaallikas, mille abil raviti veel ka nahahaigusi (Lüganuse, 1939³⁹). Tervistavate omaduste poolest teati Kadrina khk Jõepeere allikaid. Laiemalt tuntud Kuremäe allikast võetud vesi soodustab imelist paranemist. Juttude sisuks ongi tavaliselt allikavee kasutaja vabanemine mõnest kimbutavast terviseprobleemist või isegi ilmutuse kogemine, mida pühal territooriumil viibimine mõnikord esile kutsub. Kuremäe legend viib kaugemasse minevikku, jutustab ajast, mil hilisema kloostri kohal kasvas alles sarapuumets. Juhtus nii, et karjused leidsid jumalaema kuju, mis justkui iseenesest tagasi tuli, kui seda üritati mujale viia. See oli märguandeks rajada leidmiskohale klooster (Iisaku, 1936⁴⁰).

Karstialade ja -koobaste maa-aluse vooluga seostati spetsiifilisi kurisumuis-tendeid. Ühest kohast alla läinud ese või auku kukkunud künniloom sattus jutu väitel veeneelu kaudu teise veekogusse. Taoline, vanemat traditsiooni esindav lugu on seotud Kalina karstialaga Mäetaguse vallas. Kaotsiläinud pesukurika juttu räägiti seoses Kuristiku neelu ja Leerimetsa allikaga Uljastel (Viru-Nigula, 1939⁴¹) ning Mõisamaa ja Tammiku mõisajärve vahelise ühendusega Rakke vallas (Simuna, 1958⁴²), versiooni järvest allikasse sattunud hanega teati Kunda lähistel Villaveres (Viru-Nigula, 1930⁴³). Koobaste vajumise juhtumid ei näi pärimuses kuigi ilmekalt peegelduvatki, eriti võrreldes Harjumaa Tuhala piirkonna lugudega. Lüganuse mail Uhakul annavad peamise sisu edasi Suurhaua ja Pikkhaua kohanimed, ilma et oleks teada pikemaid lugusid orgude tekkimisest.

Maavara ja folkloor

Erilise jutuaine moodustavad lood põlevkivi avastamisest, sündmused ja juhtumused kaevanduselusel, kaevurite kombed ja pajatused oma tööst. Mälestusi kaevandamisest ja kaevandustest on avaldatud kogumikus “90 aastat põlevkivi kaevandamist Eestis” (vt Varb & Tambet 2008). Põlevkivi omaduste tundmaõppimist mainitakse Kiviõlist Narvani jäävate paikade tutvustuses. Kohalikud inimesed olid kindlasti märganud, et teatud välimusega kivid süttisid ja põlesid. Rahvajutud kirjeldavad, kuidas tööpausi pidavate karjaste või kraavikaevajate lõkkes muu põleva materjali hulgas võtsid tuld ka kivid. Ebaharilik olukord vajas selgitust. Vanematest juttudest selgub, et kummalist ilmingut mindi näitama kohalikule mõisnikule. Nõuküsimused said kärkimise ja ähvarduste osaliseks, teistes lugudes seevastu hakati asja lähemalt uurima, viidi kiviproovid uurimisele ning peagi pandi alus põlevkivi kaevandamisele. Jutud põlevkivi avastamisest vahendavad eelkõige kogemust selle maavara omaduste esmasest tundmaõppimisest. Sageli mainitavas loos põlevast kivist ehitatud kerisest või tervest saunast, mis hävib, on olukorda esitletud äärmuslikul, kuid seda meelde jääval kujul.

Rahvajutud kivide seletuseks

Virumaa rändrahnude kohalugude puhul osutus tähtsaks see, kas kivid paikne- sid üksikult või hulgakaupa. Merre suunduva kivikari selgituseks Viru-Nigula kihelkonna Mahu rannas sai poolelijäänud sillaehitus. Ehitajatena on muistendites näidatud kas Kalevipoega või vanakuradit – viimasel juhul on kergem mõista Vikkuri loo teisi nimetusi Kuradisild ja Vanakuradi sillakivid. Sild võinuks viia kas või Soome, kui see ainult valmis oleks saanud. Töö katkestas külalt kostnud kukelaul või kandjale varba peale kukkunud kivi (Viru-Nigula, 1904⁴⁴). Rühmana paiknevaid kive seostati kivistunud inimestega. Nii seisid Vaivaras nõiutud pulmalised – kaks suuremat kivi keskel ja hulk väiksemaid ümber, samuti Vasavere küla vahel, kus söömaajast ilma jäetud nõid moondas pulmalised (Jõhvi, 1931⁴⁵).

Ka Koila Naiskivi Viru-Nigula khk ning *Toolse rannamehe tütar* on seondunud kivistumismuistendiga. Viimase loo jutustaja-au kuulub Fr. R. Kreutzwaldile. Tema ennemuistsete juttude kogumiku viimases osas ilmus kunstmuistend rikka kalamehe tütre, kes kõik kosilased ära põlgas, kuni saabus talle meelepärane suursugune võõras. Pärast rasket kärgatust jäi noorpaarist järele üksnes inimesekõrgune kivisammas, helmekorrad ümber kaela. Raamatuversioon võeti pärimuses omaks. Sellega paralleelselt jutustati,

Foto 8. Palmse kivikangur. Anne Kaaberi foto 2003.

Foto 9. Vikkuri neem. Pille Paderi foto 2003.

et Pikk-kivi tähistas hoopis kahe pulmarongi kokkupõrke kohta ning et mees, kes üritas kivi teise kohta lükata, oli saanud unenäos hoiatuse oma plaanist loobuda (Haljala, 1895; Rakvere, 1924⁴⁶). Kreutzwaldi raamatus (1978: 333–353) leiduvad teisedki Virumaad puudutavad lugemispalad: traagilisest armuloost Porkuni lossis, matmata surnukehast Neeruti orus, Narva rikkustest, Palmse kivikuhjadest ja kabeliehitusest.

Terve rida kive on peidetud varanduste orientiiriks, nt hobuse ja inimese jäljega kivi Kukrusel, erilise kujuga kivi Tarakuse küla metsas, jäljekujutistega kivid endises Kohtla külas, hobuserauaga kivi Vaivara Permisküla taga soosaa-rel, raudkivi Väike-Maarja kihelkonna Nõmme külas, isegi Lodikivi Kadrina Kallukse metsas. Juttude väitel oli varandus enamikul juhtudel oma peidupaigast juba ära viidud. Rahvaliku tõlgenduse kohaselt pärinesid varandused tavaliselt Rootsi ajast või olid siiakanti maha jäänud Põhjasõjast. 20. sajandi jooksul toimunud maastikumuutuste tõttu pole kõik muistendites jäädvustatud kivid enam leitavad.

Mitmeid kohajutte on ajendanud väepealikute (keisri, kuninga) teod Virumaal, oletatavasti Põhjasõja sündmuste käigus. Peeter I sõi Vaivaras lõunat: *Kui keiser Pieter meil käis, siis oli üks Lauakingu koht. Sial Pieter sõi lõunet, sellepärast ongi selle koha nimi Lauakink* (Vaivara 1936⁴⁷). Vokas mere ääres oli aga Karl XII (teises variandis Aleksander II) kivi, kuhu olid kriibitud asjakohased märgid ja joonised (Jõhvi, 1931, 1939⁴⁸). Veel üks einestamise lugu on seotud suure männiga Pada külas Viru-Nigula kihelkonnas. Siin on jutustajaid erinevatest aastakümnetest hämmastanud asjaolu, et puu tundub olevat kogu aeg ühesugune, juba Põhjasõja ajal olnud mänd niisama suur kui hilisematel aegadel. Ka sõjategevuse lõpetamist tõlgendati Virumaa rahvajuttudes oma-moodi: kokkuleppele jõuti nüüdse Maidla valla Aruvälja kungastel, kuhu tsaar Peeter I olevat kaasa toonud vaaditäie piiritust, mis Rootsi ja Vene sõdurite poolt rahu kinnituseks üheskoos ära joodi (Lüganuse, 1939⁴⁹).

Kohad ja nende lood ei tarvitse olla kogu aeg ühevõrra aktuaalsed. Võrreldes muistendeid maa alla vajunud hoonetest ja kirikute rajamisest, veekogude rändamisest ja rahaaukudest tähelepanekutega loodusobjekti tähenduslikkusest ilma prognoosimisel, on selge, et viimastel on argioludes otsesem mõju toimetulekule. Rahvameteoroloogia väitel teevad Ebavere mäed ilma: kui vihmapiilved tulevad mägede poolt, jääb sadu kestma kauemaks. Viru-Nigula rannas vaadati ilma Vikkuri järgi: kui Vikkuri kohinat oli kuulda Koila külasse, tuli ilmamuutus, sadu ja tuisku (Viru-Nigula, 1994⁵⁰). Vihma ennustasid ka auravad Vaivara Sinimäed. Voka ja Sillamäe kandis jälgiti Puskari (Künnapõhja) oja ning Ukuoja: Puskari oja kohisemisele järgnes vihm ja torm, Ukuoja kohin ennustas suvel ilusat, aga talvel külma ilma. Kuulata tuleb Oru jaamast kostvat rongimüra: *Kui rong läheb õhta Oru jaamast välja ja ninda imelikult vohiseb, on teine päev vihm taga. Alati nii old* (Jõhvi, 1986⁵¹).

Virulased on loonud ja jutustanud kohajutte, põlistades oma eluruumi. Kollektiivses mälus talletati ning anti edasi pärimus olulistest paikadest ja nendega seotud sündmustest, kohaliku looduse ja seal elavate inimeste päritolust ja kestmisest. Kohamuistendid esindavad eelkõige minevikulist rahvatraditsiooni. Paigalugude loomine ja jutustamine kindlasti jätkub. Uutes lugudes kajastuvad uued suhted inimeste ja kohtade vahel. Muutustele vastu pidanud pärimuspalad Virumaal aga jäävad inimeste valikul samuti aktuaalsete kohateadmiste loomulikuks osaks.

Kommentaariid

- ¹ Artikkel on valminud uurimisprojektide IUT 22-5 “Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid”, EKKM14-389 “Müüdilise pärimuse monumentaalväljaanded” ja Eesti-uuringute Tippkeskuse raames.
- ² ERA II 216, 152 (10) < Viru-Nigula khk, Malla k – Ants Paulus, Kunda-Malla algkool < ümbruskonna elanikelt (1939).
- ³ ERA II 215, 716/7 (13) < Viru-Nigula khk, Kunda l < Iila k – Almita Mäe < Eeva Mutik, 76 a (1939).
- ⁴ ERA II 215, 675/7 (1) < Viru-Nigula khk, Kunda-Malla v, Kunda k < Aksel Mikker < Mai Tisler, 78 a (1939).
- ⁵ ERA II 215, 515/6 (20) < Lüganuse khk, Püssi v, Aa as – Hilda Reintop < Marie Reintop, 50 a (1939).
- ⁶ ERA II 215, 459/60 (4) < Iisaku khk ja v, Kasevälja k – Aado Veski ja Helmut Karus < Eduard Karus, 40 a (1939).
- ⁷ ERA II 217, 271 (15) < Haljala khk, Aaspere v, Rõmeda k – Aadu Allvee < Katta Õunamägi, 68 a (1939).
- ⁸ ERA II 125, 220 (54) < Jõhvi khk, Illuka v, Edivere k < Iisaku khk, Illuka v, Soompea k – Mart Tarum < Marie Lulla, 76 a (1936).
- ⁹ Virumaa vägilasmuistendid jäävad siinsest vaatlusest välja. Hea ülevaade piirkonna Kalevipoja-muistenditest leidub koguteoses “Virumaa” (vt Leppik 1996).
- ¹⁰ ERA II 125, 443/4 (8) < Iisaku khk, Illuka v, Edivere k < Jõhvi khk – Mart Tarum, 24 a (1936).
- ¹¹ EKLA, f 200, m 18:2, 51/55 < Lüganuse khk, Tarumaa k – Marta Sorgsep < Anton Tarum, 67 a (1931). Rauasulatuse arheoloogia kohta vt Peets 2012.
- ¹² ERA II 153, 595/6 (18) < Viru-Nigula khk – Hermann Länts 1868–1917 (1937).
- ¹³ RKM II 256/7 (1) < Lüganuse khk, Koljala k < Purtse k – Mary (Meeri) Kaasik < Ann Puskar, s 1880 (1961/2).
- ¹⁴ RKM II 379, 447/8 (9) < Viru-Jaagupi khk < Lüganuse khk – Madis Oviir < Amanda Tikoot (1985).
- ¹⁵ ERA II 13, 383/5 (2) < Simuna khk, Paasvere v, Muuga m < Kellavere k – Richard Viidebaum < Miina Melesk, 73 a (1929).

- ¹⁶ EKLA, f 199, m 57, 4 < Haljala khk – Helmi Aspel < Juhan Nulbach, 70 a, Gustav Sandberg, 44 a ja Isak Lank, 72 a (1931).
- ¹⁷ ERA II 177, 61/2 (83) < Jõhvi khk, Kohtla v, Kohtla k – Endel Mets (1937).
- ¹⁸ Nt RKM II 330, 134/5 (6) < Väike-Maarja khk, Lammasküla < Simuna khk, Salla v, Kaavere k – Anu Zirk < Järnald Kukner, s 1924 (1978).
- ¹⁹ ERA II 153, 74/5 (114) < Haljala khk – Hermann Länts, 1868–1917 (1937) ja RKM II 258, 107/15 < Narva l – Eduard Kurg (1968).
- ²⁰ RKM II 222, 84/8 (1–2) < Lüganuse khk ja v, Liimala k – Meeri Kaasik < Linda Jalasto, s 1922 (1966).
- ²¹ RKM II 331, 378 (5) < Väike-Maarja khk ja al < Koeru khk, Liigvalla k – Mall Hiimäe < Erna Lehtlaan, s 1915 (1978).
- ²² RKM II 380, 500 (36) < Viru-Nigula khk – Ella Rajari, s 1915 (1985).
- ²³ Vt Narva legendid 2002; Rakvere (linna)muistenditest lähemalt vt Kirss 2004.
- ²⁴ ERA II 216, 50/2 (5) < Viru-Nigula khk, Pada v, Ilmaste as < Malla v ja k – Linda Gordejev < Maarja Bome, 73 a (1939).
- ²⁵ ERA II 125, 439/43 (1–5, 7) < Iisaku khk, Illuka v, Edivere k. < Jõhvi khk – Mart Tarum, 24 a (1936).
- ²⁶ ERA II 12, 597/8 (30) < Simuna khk, Suur-Tammiku k – Richard Viidebaum < Juhan Steinberg, 69 a (1929).
- ²⁷ ERA II 219, 267/8 (2) < Väike-Maarja khk, Vao v, Nõmme k – Kalju Freienthal < Jaan Bergmann, 64 a (1939); RKM II 182, 209/11 (7) < Simuna khk, Rakke al – Eha Märdimäe < Villem Viirmann, 64 a (1961); RKM II 336, 374/5 (14) < Väike-Maarja khk, Nõmme k – Mall Hiimäe < Salme Tammistu, 68 a (1979).
- ²⁸ H II 36, 409 (1) < Vaivara khk, Repniku – Daavet Torpan (1893).
- ²⁹ ERA II 217, 226/7 (78) < Viru-Jaagupi khk, Roela v, Tudu k < Torma khk, Avinurme v, Maetsma k – Evald Tarve < Marie Talve, 68 a (1939).
- ³⁰ E 35708/9 (5) < Kadrina khk – J. Schneider (1898).
- ³¹ H II 11, 395/7 (5) < Väike-Maarja khk – Mary Kampmann (1889).
- ³² ERA II 219, 269/70 (2) < Väike-Maarja khk, Vao v, Nõmme k – Kalju Freienthal < Jaan Bergmann, 64 a (1939).
- ³³ ERA II 218, 469/70 (5) < Kadrina khk, Rakvere v, Mädaape as < Undla v, Vandu k – Ülo Leidnurm < Mihkel Leidnurm (1939).
- ³⁴ H II 11, 229/31 (6a) < Väike-Maarja khk – Mary Kampmann (1889).
- ³⁵ RKM II 336, 365 (4) < Väike-Maarja khk, Nõmme k – Mall Hiimäe < Aivo Edensalu, s 1905 (1979).
- ³⁶ ERA II 217, 268 (9) < Haljala khk, Aaspere v, Rõmeda k – Aadu Allvee < Katta Öunamägi, 68 a (1939).
- ³⁷ H I 4, 27 (9) < Viru-Jaagupi khk – Arnold Vardja < Madis Tennemann (1877); ERA II 58, 711 (10) < Viru-Jaagupi khk, Küti v, Inju k – Aliide Kala (1933); RKM II 370, 3/4 (5) < Viru-Jaagupi khk, Voore k – Mall Hiimäe < Hugo Nõlve, 89 a (1984).
- ³⁸ ERA II 216, 56/7 (8) < Viru-Nigula khk, Pada v, Ilmaste as < Malla v ja k – Linda Gordejev < Maarja Bonne, 73 a. (1939); RKM II 463, 208 (2) < Viru-Nigula khk, Kalvi v, Koila k – Mall Hiimäe < Helga Hinnno, s 1937 (1994).

- ³⁹ ERA II 215, 565/7 (4) < Lügänuše khk, Püssi v, Purtse-Matka k – Aadam Muda < Juuli Muda, 54 a (1939).
- ⁴⁰ ERA II 125, 263/5 (1) < Iisaku khk, Illuka v, Illuka as < Soompea k – Mart Tarum < Aleksander Niinepuu, 65 a (1936).
- ⁴¹ ERA II 216, 122/4 (3) < Viru-Nigula khk, Pada v, Uljaste k – Maimu Malva < Joosep Malva, 58 a (1939).
- ⁴² RKM II 182, 139 (7) < Simuna khk, Salla v, Möisamaa k – Silvi Liimets < Adeele Liimets, 54 a (1961).
- ⁴³ ERA II 28, 689/90 (21) < Viru-Nigula khk, Kunda-Malla v, Kunda k < Ojaküla – Rudolf Põldmäe < Jaan Ruuvärk, 78 a (1930).
- ⁴⁴ H III 31, 260 < Viru-Nigula khk – M. Trestin (1904).
- ⁴⁵ ERA II 37, 585/6 (22) < Jõhvi khk, Võrme k < Mäetaguse v, Kiikla k – Rudolf Põldmäe < Liina Meesak, 64 a (1931).
- ⁴⁶ E 8171/5 (1) < Haljala khk, Vihula k – Toomas Lepp-Viikmann (1895); E 55321/1a < Rakvere khk, Raudlepa k – ? (1924).
- ⁴⁷ ERA II 125, 511 (240) < Vaivara khk, Auvere-Joala v, Repniku as – Ludmilla Kraavik < Anna Asmer, s 1866 (1936).
- ⁴⁸ EKLA, f 200, m 17:1, 16/20 < Jõhvi khk – E. Tensmann (1931); ERA II 215, 273 (1) < Jõhvi khk, Voka v ja k – Irene Koitsalu < Johannes Koitsalu, 49 a (1939).
- ⁴⁹ ERA II 215, 527 (30) < Lügänuše khk, Püssi v, Voorepere k – Lembit Kalikorm < Juhan Kalikorm, 72 a (1939).
- ⁵⁰ RKM II 463, 9/10 (11) < Viru-Nigula khk, Koila k – Mall Hiemäe < Enn Tõnissoo, s 1939 (1994).
- ⁵¹ RKM II 405, 212 (60) < Jõhvi khk, Voka k – Hilda Jõulmaa < Floriida Saar, s 1910 (1986).

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseumis

E – M. J. Eiseni rahvaluulekogu (1880–1934)

EKLA – Eesti Kirjanduslooline Arhiiv

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (1927–1944)

H – J. Hurda rahvaluulekogu (1860–1906)

RKM – Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (1945–1994)

Kirjandus

ATU = Uther, Hans-Jörg 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction.* FF Communications 284. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

- Heero, Aigi & Saagpakk, Maris 2013. Adam Olearius ja kultuuriline Teine teekonnal Oksidendid Orienti. Viires, Piret (koost). *Uurimusi kirjandusest ja kultuurist*. Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 15. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 33–55.
- Hiiemäe, Mall 1996. Rahvajutud. Saaber, Kalju (koost). *Koguteos Virumaa*. Rakvere: Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, lk 428–433.
- Jaago, Tiiu 2001. Perepärimus ajaloo peegeldajana. Jaago, Tiiu & Kõiva, Mare (toim). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 264–280.
- Jung, Jaan 1910. *Muinasajateadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt*. Tallinn: August Busch'i raamatukaupluse kirjastus.
- Kadakas, Villu 2010. Jõhvi kirik kui kindlusehitis. Reimaa, Vallo (toim). *Unustatud linnused, pühakojad ja piiskopid*. Jõhvi Muuseumi Seltsi toimetised, 5. Jõhvi: Jõhvi Muuseumi Selts, lk 6–23.
- Kalda, Mare 2003. Jutud peidetud varandustest. Pärimus ja meedia. *Mäetagused* 20. Hüperajakiri, lk 96–129 (<http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr.20/kalda.pdf>, doi: 10.7592/MT2002.20.kalda).
- Kirss, Odette 2004. *Rakvere lood ja legendid*. Tallinn: Tänapäev.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1978. *Eesti rahva ennemuistsed jutud*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Laugaste, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu*. Valitud tekste ja pilte. 1. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Leppik, Eduard 1996. Kalevipojaga seotud paigad ja pärimused. Saaber, Kalju (koost). *Koguteos Virumaa*. Rakvere: Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, lk 401–407.
- Lõugas, Vello & Selirand, Jüri 1989. *Arheoloogiga Eestimaa teedel*. Tallinn: Valgus.
- Masing, Mati 2005. *Matkajuht: Ida-Virumaa*. Eesti reisijuhid. Baltic Travel Guide. Jõhvi: Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit.
- Narva legendid = Hiiemäe, Mall (koost) 2002. *Narva legendid*. Narva: Tartu Ülikooli Narva Kolledž.
- Olearius, Adam 1996. *Täiendatud uus reisikiri Moskoovia ja Pärsia teekonna kohta, mis toimunud Holsteini saatkonna lähetamisel Venetsaari ja Pärsia kuninga juurde...* Tallinn: Olion.
- Pae, Taavi & Luud, Arne & Sepp, Mait 2005. Mis on Eesti kõrgeim tehismägi? *Eesti Loodus* 5, lk 18–20 (http://www.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel1096_1091.html – 13. veebruar 2017).
- Peets, Jüri 2012. Muistsete rauaahjude jäänustest Mäetaguse Metskülas ja Eesti oma-aise raua sünnist. *Iisaku Muuseumi toimetised* I. Iisaku: Iisaku muuseum, lk 34–58.
- Reinsalu, Enno 2000. Mõistatuslik tunnel Kukruse mõisas (<http://www.ene.ttu.ee/maeinstituut/seminar/mtkm.htm> – 13. veebruar 2017).
- Põhjarannik 2016 = Vee ja jää vaatamängud. *Põhjarannik*, 30. november (<http://pr.pohjarannik.ee/?p=20052> – 13. veebruar 2017).

Mare Kalda

Rosenberg, Ernst (toim) 1924. *Virumaa. Maakonna minevikku ja olevikku käsitav koguteos*. Rakvere: Virumaa maakonnavalitsus.

Tõnisson, Evald 2008. *Eesti muinaslinnad = Prehistoric strongholds of Estonia*. Muinasaja teadus 20. Tartu & Tallinn: Tartu Ülikool.

Varb, Nikolai & Tambet, Ülo (koost) 2008. *90 aastat põlevkivi kaevandamist Eestis*. Tehnoloogia ja inimesed. Tallinn: GeoTrail KS.

Mare Kalda – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur. 2011. aastal kaitstud doktoriväitekeri käsitleb peidetud varanduste teemat rahvaluules.

kalda@folklore.ee

Summary

Place narratives from Virumaa

Mare Kalda

Keywords: place experience, place lore, Virumaa

The diverse natural conditions and spheres of human activity in Virumaa as a region are reflected in folklore which is just as diverse. Traditional place narratives constitute a significant and remarkable part of this. Each place has its own narratives related to local water bodies, hillocks, structures, roads, boulders, forests, and mires, as well as relationships, lines of power, and spheres of influence. Even if legends mediate the same content, concrete places and people make up a unique complex of local idiosyncrasy, narratives, and reality, which in turn creates and influences local identity. Supported by the materials in the Estonian Folklore Archives, the article about Virumaa place narratives gives an overview of the places adorned with place lore and their stories: Kalevipoeg's grave in Kivinõmme, Kunda hillfort, Ebavere hill, Vaivara hills, Lüganuse stronghold, Vasavere village graveyard, and Jõuga heath, Kuremäe, Sarapuu hill in Rakvere, Tarumaa iron-melting site, St Mary's chapel in Viru-Nigula, churches at Jõhvi, Haljala, Simuna, and elsewhere, as well as Luussaare bog, Äntu and Kurtna lakes, Uljaste and Tudu lakes, Hoard hill at Tammiku, and Purtse stronghold.

Mare Kalda is Research Fellow at the Department of Folkloristics of the Estonian Literary Museum.

kalda@folklore.ee